

ELTE BTK Régészet MA I.

Tóth Zoltán

Az avar kori állatáldozatok értelmezése

Dolgozatom¹ témája az avar kor temetőiben jelentkező temetkezési szokás, az elhunyt mellé, valamint külön gödörbe helyezett állatok értelmezésével foglalkozik a régészet és más tudományok (pl. történeti források, etnográfia) segítségével. Az avar koron kívül kitekintést nyújtok más korszakok és más, a Kárpát-medencén kívüli területek régészeti szempontból értelmezett állataira is. Tanulmányomban a legnagyobb hangsúly az áldozati állatok értelmezésén van, milyen módon lehet a régészetben értelmezni, valamint az avar koron kívül más korszakok kutatói hogyan értelmezik a felajánlott állatokat.

Az áldozati állatok adásának hagyománya több szempontból is figyelmet érdemel. Egyrészt, mint temetkezési szokás fontos adatokat szolgáltat a temetkezési rítus elemzéséhez, másrészt, a sírba került

¹ Köszönetet szeretnék mondani azoknak, akik segítséget nyújtottak a dolgozat írása folyamán: *Vida Tivadarnak*, aki a munkám során tanácsokkal látott el; *Vörös Istvánnak*, aki szakértő tanácsaival és útmutatásaival nagy mértékben hozzájárult a dolgozat megszületéséhez, emellett pedig még külön meg szeretném köszönni a szakirodalomnál nyújtott önzetlen segítségét; *Bartosiewicz Lászlónak*, aki szintén szakértő tanácsokkal látott el, az áldozati állatok fogalmi kérdéseivel kapcsolatban ő is a segítségemre volt, valamint neki is meg szeretném köszönni a szakirodalomnál nyújtott segítségét; *Juhász Irénnek*, aki engedélyezte az orosházai és a szarvasi temetőknél, hogy felhasználhassam a csak az ásatási dokumentációban található sírrajzokat, fényképeket; *Birtalan Ágnesnek*, aki Belső-Ázsia temetkezési és áldozatadási szokásaival kapcsolatban látott el tanácsokkal és az ezzel kapcsolatos szakirodalomban segítséget nyújtott.

állatok fajtája és mennyisége az elhunyt társadalmi, vagyoni és jogi helyzetére is utalhat. Az avar kori állatáldozatok kérdésköre a kutatás számára nem ismeretlen, főként a korai időszakokkal foglalkozott már részletesebben Lőrinczy Gábor,² azonban a korszak második felében továbbélő szokásról kevés információt lehetett eddig tudni.

Kutatástörténeti áttekintés Ahogyan már a bevezető részben is említettem, Lőrinczy Gábor több tanulmánya ezzel a kérdéskörrel (is) foglalkozott.³ Megállapította, hogy a 6. század során a Kárpát-medencébe érkező avar népcsoport legkorábbi, első generációs sírjait nehéz elkülönítenie a kutatásnak a többi, az avar periódus első felére keltezhető sírjától. Ennek több oka is van. Az egyik meghatározó dolog, hogy a feltárt sírok, illetve temetőik egy része van csak közölve. A széles körű, átfogó vizsgálatokat megnehezíti az, hogy régióként más-más ezeknek a temetőeknek a feldolgozása, és nagy részük a múzeumi raktárakban található, így az általunk ismert leletanyag csak egy része az avar kori anyagi kultúrának.⁴

Kora és közép
avar kori
állatáldozatok

A másik fontos tényező az, hogy az egységes avar birodalom alatt sokszor alig lehet felfedezni a keletről magukkal hozott tárgyaikat, a csak rájuk jellemző viseleti elemeket. Ez Lőrinczy Gábor szerint nemcsak az érkező népesség szegénységével magyarázható, hanem azzal is, hogy a Kárpát-medencébe megérkezve egy új kultúrkörrel kerültek kapcsolatba, amely révén a viseletüket és a lószerszámukat új típusú veretekkel díszítették.⁵

A kora avar korban élő személyeket összeköti az, hogy temetőikben általános a teljes, illetve a részleges állatáldozat; az állatok megnyúzása során alkalmazott csonkolás, ezalatt a radius és a tibia distalis végének elvágása érthető; a halott és a vele eltemetett áldozati állat térbeli elkülönítését, amit a sír kialakításával oldottak meg – emellett még a koporsó is segíthette az elhunyt külön térben történő elhelyezését –,⁶ így gyakoriak a füles, a kétoldali padkás, a vállas, a padmalyos és a fülkesírok is; az elhunyt fejfelé északkeletre, illetve keletre tájolása; végül pedig a koponya mellől előkerülő, ételmelléklet-adásra szolgáló kerámiaedények.⁷

2 Munkásságát a Kutatástörténeti áttekintés c. fejezetnél tárgyalom.

3 Lőrinczy 1992, 103, 113-117., Lőrinczy 1992a, 165., Lőrinczy 1995, 399, 403., Lőrinczy 1998, 343-372., Lőrinczy-Straub 2005, 140-141.

4 Lőrinczy 1998, 343.

5 Lőrinczy 1998, 343.

6 Bende 2003, 319.

7 Lőrinczy 1998, 344.

Tomka Péter 2008-as tanulmánya foglalkozott utoljára a közölt szakirodalomban – Bende Livia doktori disszertációja⁸ még csak részben közölt⁹ – az avar kori állatáldozatok áttekintésével. A cikk első részében összefoglalta a nagyobb avar temetőket, amelyek a kora-, középső- és késő avar korban is használatban voltak. Itt szembevetendő, hogy az általam a katalógusba felvett temetők közül egyedül a Szekszárd-Bogyiszlói úti tartozik ebbe a kategóriába bele. Ebből az is látható, hogy a katalógusomban megtalálható temetők – amellet, hogy gyakran kis sírszámúak – nem képviselik a korai periódust, inkább a középső, vagy a késői periódusban kezdték el ezeket használni.¹⁰

A publikáció egyik része a kora avar kori temetkezési szokásokkal is foglalkozott. Ebben Tomka utal az 1990-es tanulmányára,¹¹ amelyben már kifejtette, hogy a korai fázist sokszínűség jellemzi, ilyen ismertetőjelek közé tartoznak a fülkesírok, a lovassírok, a lósírok, a halotti áldozatok. A gazdag lovastemetkezésekre pedig jellemzőek, hogy a halottat lándzsával vagy valamilyen áldozati állattal temették el.¹²

Az áldozati állatok teljes, illetve részleges eltemetésére a Körös-Tisza-Maros közén Bende Livia¹³ több tanulmányában is kitért, mellette H. Tóth Elvira a részleges juh- és szarvasmarha eltemetésére hozott példákat a Duna-Tisza közéről Kunadacs és Szabadszállás késő avar temetőiből,¹⁴ valamint T. Szőnyi Eszter és Tomka Péter a Győrszentiván-Söprűshegy későrómai és kora Árpád-kori temetőjének honfoglalás kori részleges szarvasmarha-eltemetése kapcsán az addig megtalált avar kori példákat is összegyűjtötték, valamint ehhez számos keleti párhuzamot is hoztak.¹⁵

Késő avar kori állatáldozatok

Bende a pitvarosi temető fülkesírijainak elemzése kapcsán az állatáldozatokra is kitért az avarok korai és kései fázisának az összehasonlításában. Arra az álláspontra jutott, hogy mindkét korszakra jellemzők az áldozati állatok, azonban mennyiségileg csökkennek a késői periódusra.¹⁶ Székkutas temetkezési szokásainak elemzésében az állatáldozatok csoportosítása mellett a lovastemetkezéseket is

8 Bende 2005.

9 Bende 2006, 87-110.

10 Tomka 2008, 234-237.

11 Tomka 2008, 245.

12 Tomka 1990, 172.

13 Bende 2000, 241-279., Bende 2003, 305-330.

14 H. Tóth 1981, 178 és H. Tóth 1982, 53-54.

15 T. Szőnyi-Tomka 1985, 111-115.

16 Bende 2000, 251.

elemzi, valamint az egészben vagy részlegesen eltemetett juhokra és szarvasmarhákra a késői periódus más temetőiből is hozott példákat.¹⁷

Bende Livia doktori disszertációjának egyik fejezete – *Lószerszámos temetkezések, áldozati állatok és ételmellékletek a Körös-Tisza-Maros köze késő avar kori temetőiben*¹⁸ – egy kisebb földrajzi régió temetkezési szokásait tekinti át. Részletesen elemzi a régió temetői alapján – 53 temetőt foglalt össze – a fejezetcímben is már leírt lovastemetkezéseket, egész és részleges áldozati állatokat, valamint az ételmellékleteket is. Arra az eredményre jutott a korszakkal kapcsolatban, hogy az áldozati állatokat tartalmazó sírokban a nemek arányai között nincs nagy különbség, temetőnként eltérőek az arányok, de férfi, női és gyermeksírokban is ugyanúgy megtalálható az áldozati állat; a szárnyasok áldozatként is megjelennek; a lósírokon kívül önálló állatsíroknak tartja az Orosháza-Bónum temetőjéből előkerült 6 kutyasírt; az áldozati állatokkal szemben az ételmellékletek aránya megnövekszik.

Karoling kori állatáldozatok Végezetül nem szabad megfeledkeznünk Szőke Béla Miklós 1979-ben megjelent munkájáról sem.¹⁹ Ő 13 karoling kori temetővel foglalkozott – amelyek főként a Fertő-tó térségéből és Alsó-Ausztriából származtak – ebben a tanulmányában részletesebben, de emellett az addig előkerült 6-9. századi avar kori juh és szarvasmarha koponyás temetkezéseket is összefoglalta a Kárpát-medencében. Kiindulópontját Sopronkőhida 9. századi temetőjének marhakoponyás temetkezései szolgáltatták. Kimutatta, hogy a temetkezési szokásnak avar kori előzményei vannak, és a csonkolt marhakoponya az egész állatot jelképezve, halotti áldozatként került a sírba.²⁰

Az áldozat Az „áldozat” kifejezés a vallástudományból származó terminológia, amelyet a hétköznapi nyelvben is gyakran használunk.²¹ A szó latin megfelelője a „sacrificium”, amely a „sacer” (’szent’) és a „facere” (’tenni’) szavak összetételéből keletkezett, és a ’szent aktust végrehajtani’ jelentéssel bír.²² Ez az áldozati aktus szent mivoltára

17 Bende 2003, 319-322.

18 Bende 2005.

19 Szőke 1979, 51-103.

20 Szőke 1979, 102.

21 Seiwert 1998, 268-269.

22 A középkori keresztény liturgiában betöltött szerepének rövid összefoglalását lásd Scheffczyk 1993, 1411-1413.

utal.²³ Az interpretációját többféle oldalról is meg lehet közelíteni, az alábbiakban ezt tekintem át.

Ha az áldozat fogalmát, mint a rituális aktust közelítjük meg, akkor az alábbi értelmezések lehetségesek:²⁴

1. Kizárólag csak vallásos használat megközelítése felől, a „profán” részeként nem értelmezzük.
2. Anyagi objektum, ebbe tartoznak bele az élő (ember, állat) és az élettelen (ételek, italok, növények, használati tárgyak, stb.) dolgok.
3. Azok az ajándékok, amelyek az ember tulajdonában állnak, vagy rendelkezik felettük (lehet egész vagy részleges, végleges vagy ideiglenes, stb.).
4. Az ajándék rituális karaktere magába foglalja azt, hogy stilizált formákon keresztül történhet, és az aktusnak szimbolikus jelentést tulajdonítanak.

Amikor áldozatról beszélünk, akkor annak kétféle típusa lehetséges. Az első, amikor az egy állat – de akár egyes korszakokban az ember is – megölésével jár, ezt véres áldozatnak nevezik. Ez a megnevezés független attól, hogy az állat vére kifolyik-e vagy sem (pl. a megfojtása során). A másik lehetőség, amikor az áldozat vértelen. Ennek különböző formái ismertek, pl. az étel-, az ital-, vagy a füstáldozat is ide tartozik. A dolgozatomban a sírokban található áldozati állatok minden esetben véres áldozatnak számítanak, mivel az állatok leölésével jártak.

Az áldozat célja, hogy az ember valamilyen módon befolyásolja a természetet és/vagy a természetfeletti(ek)e)t. Ezért az áldozatnak mindig van kiváltó oka, amely miatt létrejött. Nagy Zoltán úgy fogalmazza meg, hogy az áldozat egy kommunikatív aktus: az ember el akar valamit érni, ehhez a szellemek segítségét kéri.²⁵ Három fő indítékot lehet megnevezni, amely miatt létrejöhet:

1. A természetfeletti(ek),²⁶ a természet befolyásolása (vadászat során szerencsénk legyen; az ütközet sikeresen végződjön a számukra; az eltemetett személynek jobb legyen a túlvilágon, az aszályos időnek legyen vége, essen az eső; bő termés legyen, stb.);

23 Tánczos 2007, 323.

24 Seiwert 1998, 269 alapján.

25 Nagy 2001, 32.

26 Az áldozat egyben ezt is kifejezhette, hogy melyik istenek vagy természetfeletti lényeknek az attribútuma (Vörös 2009, 199).

2. Pozitív vagy negatív események után (győzelem után a legyőzöttek fegyvereinek egy szakrális helyen – pl. mocsárban, mint ahogy ez Illerup Ådal esetében is látható²⁷ – történő elhelyezése, bedobálása; a szakrális vezető feláldozása)
3. Az emberi életkorok átmeneti rítusaihoz kötődő áldozatok (születés, házasság, haláleset).²⁸

Az áldozatok öt fő csoportját különíthetjük el: 1. Emberáldozat; 2. Állatáldozat; 3. Étel- vagy italáldozat; 4. Tárgyi áldozat; 5. Építési áldozat.²⁹

Az áldozat során³⁰ lemondanak valamiről, az áldozat felajánlása minden esetben megsemmisítéssel történik, a felajánlott dolog többé már nem rendelkezik a felajánlás előtti funkciójával, magasabb tartalommal töltődik fel. Gilbert Durand áldozatértelmezésében jelenik meg a „valamit valamiért” elv. Véleménye szerint az istenségeknek bemutatott áldozatoknak alapvetően kereskedelmi jellegük van, amellyel egy régebbi számlát lehet kiegyenlíteni, vagy pedig előre történő fizetésről van szó. Példaként hozza fel Iphigeneia feláldozásának történetét, amelyet jóvátételnek (az apja a sértett Artemiszt kiengeszteli) és előre való fizetésnek is lehet egyben tekinteni (a Trója ellen meginduló háború sikeréért).³¹

Az áldozat legfontosabb szerepe az, hogy általa az idő és tér feletti uralom megvalósíthatóvá válik. Aki áldozatot hoz, az befolyásolni tudja a természetet és/vagy a természetfeletti(ke)t, hatással van rájuk, ezt a felajánlást neki(k) valamilyen módon viszonznia kell, tehát elsősorban a félelem, a létbizonytalanság hozta létre, így kívánta kiengesztelni, maga felé fordítani az ismeretlen erőket.³² Ezért az áldozatnak mindig bőkezűnek kell lennie, fontos, hogy jó szívvel adják. Az áldozat sikeres végrehajtásának másik két fontos tényezőjének számít a tisztaság és a büntelenség. A bűnös emberek felajánlását kevésbé fogadja szívesen a transzcendens világ, mint az ártatlan, tiszta embereket,³³ a tisztaság szimbolikája régészetiileg, az

27 Bemmann – Hahne 1994., Carnap-Bornheim – Ilkjær 1996.

28 A sírokban található állatáldozatok az emberi életkorok átmeneti rítusainak részét képezik, ezen belül a halálhoz kötődnek.

29 Maier 2003, 107 alapján.

30 A régészeti leletek alapján a szertartás egészét nem lehet teljes mértékben rekonstruálni, mivel a feltárás során csak az kultikus szertartás „végeredményét” találjuk meg. Ez egy komplex folyamat lehetett – bár ennek összetettsége a történelmi korokban és az egyes etnikumoknál változó –, többek között pl. az őskorban a ceremónia során zene, tánc is lehetett (Capelle 2003, 113).

31 Durand 1977, 386-387 (Tánczos 2007, 325 alapján).

32 MNL 1977, 61.

33 Tánczos 2007, 325-327.

áldozati állatoknál is megfigyelhető, amikor fiatal, néhány napos állatokat ölnek le és ajánlanak fel.

A régészetben áldozati állatokról akkor lehet beszélni, ha az elhunyttal azonos sírgödörben helyezik el, illetve ha külön sírgödörbe is teszik az állatot, de a leletek vagy a temetkezési kontextus alapján bizonyítani lehet, hogy az állatot valamilyen kapcsolat fűzte az eltemetett személyhez.³⁴ A dolgozatomban minden állatot, amely nem természetes úton halt meg, valamint fennállt annak a lehetősége, hogy a hozzátartozók rajtuk keresztül a transzcendens világot befolyásolni akarták, azokat áldozati állatnak számítottam.³⁵ Néhány állatnál viszont felmerül a természetes elhalálozás lehetősége, ezeket inkább állatsírként értelmeztem. Mivel az eltemetésüknek a körülményeit, valamint annak a szándékát (áldozat, végső nyughely) sem lehetett – valószínűleg a későbbiek során sem lesz majd lehetséges – rekonstruálni, így ezek a katalógusból nem kerültek ki, hanem külön csoportot képviselnek.

Kétféle változata lehetséges az áldozati állatoknak, egészben vagy részlegesen temethetik el őket. A szokáson belül területenként változó áldozatadásról lehet beszélni. Szőke Béla Miklós megállapítása az avar kor egészén belül igazolható, amely szerint a Dél-Alföldön van az

**Áldozati állatok
a régészetben**

34 Ilyen összefüggésekre szolgálhat példaként Makoldi Miklós kutatása, aki az elhunyt és az önállóan vélt állatsírok közötti kapcsolatra hívta fel a figyelmet a lósirok kapcsán (Makoldi 2008, 116). Azonban ebben az esetben a lovak kapcsolódása az emberekhez nem tekinthető áldozatnak. Az elhunyt „személyes dolgai” közé tartozhattak inkább ezek az állatok, nincs meg a „befolyásolás” indítéka, amely révén áldozatról lehetne beszélni. Ettől függetlenül természetesen nem lehet kizárólagosan azt mondanunk, hogy egyik lónak sem volt áldozati funkciója.

35 Azt csak az archeozoológia segítségével lehet kimutatni, hogy valószínűleg mely állatok hunyhattak el természetes módon. Azonban a dolgozat során tárgyalt avar kori állatsíroknál csak feltételezni lehet a természetes elhalálozást, mivel állattani vizsgálatuk nem történt meg. Az állattemetés értelmezésének alapját az adhatja, hogy az emberi temetkezésekhez való kapcsolódása kérdéses, illetve bizonyos leőhelyeken az emberi sírokkal tájolták őket, pl. Szarvas-Rózsás két kutyasírja (Juhász 1992). A legtöbb esetben az állatok leölésében sem lehetünk biztosak, mivel ez csak akkor mutatható ki, ha a csontokon nyomot hagy (pl. Komárom 30. vagy 71. sírja, amelyekben a szarvasmarhák homlokcsontjára mért ütés roncsolta a koponyát). Azoknál a síroknál, amelyeknél a sírgödörben elhelyezett állatot áldozatként értelmezhetjük, ott leölt állatokról kell beszélni, mivel ha az emberek állatokat áldoznak fel, valószínűleg a felajánlás egyik nélkülözhetetlen része az állat leölése. Az szinte kizárható, hogy pont abban az időszakban hunyt el az állat, valamint arról nem is beszélve, hogy a történelmi korokban az emberek kultúrája – és istene(ik) – mennyire fogadta volna el azt, hogy elpusztult állatot áldozzanak, ahelyett, hogy leöltek volna egy állatot. Természetesen erre a kérdésre sem kaphatunk a régészet által választ, azonban a sokféle értelmezés kérdésére a szellemi háttérnél is jelen van.

egész állatáldozatok többsége,³⁶ ez a szokás csak ritkán fordul elő más területeken. A késő avar koron belül Komárom – Hajógyár lelőhelyen 7 sír (97., 111., 114., 119., 121., 131., 145.),³⁷ Cseklészen 3 sír (14., 33., 87.),³⁸ Münchendorfban (35., 38.)³⁹ és Szekszárd-Palánki-dűlőn (43., 53.)⁴⁰ 2-2 sír, Kaposvár – 33. sz. lelőhelyen (26. sír),⁴¹ Mistelbachban (43.),⁴² Vösendorf – Laxenburgerstrasse lelőhelyen (10.)⁴³ és Zsitvatőn (X.)⁴⁴ egy-egy sír jelent kivételt. Ez összesen kilenc kutyát, hét szárnyast, valamint egy-egy juhot és házimacskát jelent. A kutyák áldozatkénti interpretációja nem egyértelmű, az eltemetett személy „melléklete” is lehetett, amelyről a hozzátartozók úgy gondolták – társadalmilag akár meg is illethette? –, hogy szükséges a sírban elhelyezni.

Az egészben a sírgödörbe helyezett állatokat áldozatként lehet a legtöbbször értelmezni. A ló elkülöníthető ettől az interpretációtól, mivel ahogyan arról már korábban szó esett, inkább az elhunyt mellékletei közé lehetne a legtöbbször besorolni, mint pl. a lovas harcos feladatai ellátásához szükséges szerves tartozék, de a női sírokban is megtalálható, így valószínűleg egyfajta státuszszimbólumként – a férj vagy család gazdasági háttérét is kifejezheti egyben – is értelmezhető. A többi háziállatnál – esetleg vadon élő állatnál, mint az Orosháza – Béke TSZ.-Homokbánya temetőjének 82. sírjából előkerült egész vaddisznó⁴⁵ – a mellékletkénti értelmezése kérdéses, de nem szabad teljes mértékben kizárni, hiszen bár forrásokkal nem rendelkezünk, amelyek alátámaszthatnák, hogy pl. az egészben a sírgödörbe helyezett szarvasmarha vagy juh nem áldozati funkciója miatt van ott, hanem mert arra utal, hogy pl. az eltemetett személy ezekkel az állatokkal (is) foglalkozhatott, akár mint tulajdonosuk, gazdájuk, vagy akár mint erre specializálódott személy, egy pásztor.

A részleges állatáldozat fogalma⁴⁶ alatt azokat a sírokat kell érteni, amelyekben az elhunyttal azonos sírgödörbe részlegesen eltemetett állatot helyeztek el áldozati funkcióval. Többféle változata is lehetséges:

36 Szóke 1979, 94.

37 Trugly 1993, 192-193, 198-199, 201-203, 207-209 és 214.

38 Kraskovská 1962, 428-429, 432 és 441.

39 Mitscha-Märheim 1941, 30, 32.

40 Kőrösi 2007, 221-222.

41 Bárdos 1978, 19.

42 Mitscha-Märheim 1941, 13.

43 Sauer 2007, 112.

44 Budinský-Krička 1956, 16-17.

45 Juhász 1995a, 82-84.

46 Nem tudok egyetérteni azzal a „*Hadak útján*”. A *Népvándorlaskor Fiatal Kutatóinak XXI. Konferenciáján az Állatáldozatok a késő avar korban* c. előadásom után, a vitarésznél elhangzott megjegyzéssel, amely szerint a korábbi kutatásban megtalálható „részleges állattemetkezés” terminológia alatt kizárólagosan az állatbőrben

a koponya és a végtagcsontok sírba tétele; csak a koponya; csak az állat állkapcsa; koponya nélküli csontváz.⁴⁷

A részlegesen eltemetett állatok magyarázata még várat magára. Azt is feltételezni lehet, hogy gyakran a halotti tor részét képezték, amely során az állat húsosabb részeit elfogyasztották (pl. állatbőrös sírok), és mivel áldozatról van szó, amelynél a bőkezűség mellett a másik lehetőség az állat szimbolikus jelenléte a cél a rá utaló attributumok (pl. koponya, fog, lábszárcsont) révén. Bartosiewicz László az állatbőrös temetkezéseknél azonban felhívja a figyelmet arra, hogy a bőrben hagyott csontok egyes területeken (pl. Anatóliában) ingyencségnek számítanak, azonban ez nem jelenti azt, hogy az avaroknál biztosan ételmellékletnek kellene ezeket a csontokat tekinteni, viszont sokfajta értelmezhetőségnek ad lehetőséget.⁴⁸

A részlegesen sírba helyezett állatok esetében megfigyelhető a késő avar korban, hogy egyes temetőben, régiókban más-más állatok kerülnek előtérbe: *Csókán* az elhunytak mellett szinte csak szarvasmarha volt;⁴⁹ *Cseklészen* a juhok domináltak, ezeknek főként a koponyáját és a lábcsonjtait helyezték el a sírgödörben;⁵⁰ *Gyenesdiás* – *Algyenesen* a 43 sírből 24-ben volt elhelyezve áldozati állat, amelyeknek a többsége (23 sírban) juh volt, annak is a koponyája és a végtagjai;⁵¹ *Kunadacs* – *Felsőadacs*, *Látóházi dűlő*,⁵² *Szabadszállás* – *B. Gyakorlótéren*⁵³ és *Szabadszállás* – *Batthyány utca 10. lelőhelyen*⁵⁴ a juhbőrös temetkezés kizárólagosnak tekinthető a közölt sírok alapján.

Fontos szempont, hogy a halottat a legtöbb esetben az áldozati állattól elválasztották, ezt gyakran a sír kiképzésével vagy koporsóval oldották meg. A fülkés sírforma használata során a kutatás egyetért abban, hogy a fülkében helyezik el a halottat – ide nagyon ritkán

hagyott koponyát és lábcsontok/lábvégék együttes előfordulását lehetne érteni. A részleges állatáldozat/állattemetkezés fogalma alatt az állatoknak minden olyan eltemetését kell érteni, amely nem egészben, teljes anatómiai rendben történt. Ennek természetesen a leggyakoribb változatának számít a koponya és a végtagok együtt történő eltemetése, azonban ez egy alkategória a részleges állatáldozaton belül, nem sajátíthatja ki annak teljes interpretációját.

47 Bende 2003, 319.

48 Bartosiewicz 2006, 66.

49 A 7., 13., 63. és 67. sírban (Kovrig-Korek 1960, 258, 264).

50 A 7., 8., 14., 19., 30., 35., 36., 37., 43., 72., 73. és 76. sírban (Kraszkovská 1962, 425-442).

51 Matolcsi 1968, 85-124.

52 Az 1., 2., 3. és 4. sírban (H. Tóth 1981, 178).

53 A 2. és 3. sírban (Balogh 2003, 76-77).

54 A 15., 35., 43., 44., 47., 51., 62., 63. és 64. sírban (H. Tóth 1975, 304; H. Tóth 1975a, 82-83; H. Tóth 1976, 299; H. Tóth 1976a, 55; H. Tóth 1981, 178-179).

kerül áldozati állat (pl. Szarvas-68. sz. lelőhely 56.,⁵⁵ 154.,⁵⁶ Székkutas-Kápolnadűlő 141. sírja,⁵⁷), szinte kizárólag csak az ételmelléklet –, az aknarészben található meg a leggyakrabban az áldozati állatok.⁵⁸ A padkás síroknál a padka jelenti a legtöbbször az elválasztás módját, itt helyezhetik el az állatot.

Az egyéb mellékleteket a többnyire a koporsón belülré tették (ételmelléklet, edény, más használati tárgyak, stb.), az áldozati állatok pedig a koporsón kívül, mellette, felette, gyakran alatta kaptak helyet.⁵⁹ Figyelnünk kell arra, hogy ha pl. egy állat koponyáját a koporsón belül helyezték el, akkor azt inkább ételmellékletnek számíthat (pl. az egyik Visegrád-Széchenyi u. 19. lelőhelyen előkerült sír esetében,⁶⁰ amelyben a koporsón belül egy juh koponyáját találták meg ételmellékletként, a koporsón pedig egy másik juh koponyáját, amely az állat bőrében volt benne hagyva a lábvégekkel. Az utóbbi esetben lehet valószínűleg az áldozati funkciót feltételezni),⁶¹ mivel az elhunytól nincs semmilyen módon elkülönítve.⁶²

Azonban arra is találhatunk példát, amikor az egészben eltemetett állatot nem választották el az eltemetett személytől, legalább is erre utaló nyomok nem kerültek elő az ásatás során. Erre példa a

55 Juhász 2004, 18.

56 Juhász 2004, 30.

57 B. Nagy 2003, 32.

58 Több állat részleges, illetve teljes eltemetésére is találunk példát az avar korban belül, mint ahogy az a Szegvár – Orom-dűlői 81. sírban is történt: a fülkesír fülkéjében feküdt az elhunyt, ennek előterébe, az akna aljára terítették a borjú lenyúzott bőrét, erre a mén összegöngyölt bőrét tették, ezzel teljesen elzárták a fülke száját, végül szintén összegöngyölve a juh irháját helyezték el (Lőrinczy-Straub 2005, 140).

59 Bende 2003, 319.

60 A sírszám nem ismert.

61 Szőke 1970, 58-59.

62 A koporsó, valamint az egyéb, a halott és az áldozati állat térbeli elválasztására szolgáló megoldások (korábban említett fülkesír, padkás sír kiképzése) alaposabb vizsgálatára még szükség van, ennek a tanulmánynak a célja a késő avar kori állatáldozatok katalógusban történő összefoglalása, azoknak az általános értelmezése volt. A térbeli elválasztás fontosságát az elmúlt évek kutatásai is hangsúlyozták (lásd Lőrinczy 1998, 344; Bende 2003, 319). Azonban a kutatásnak érdemes odafigyelnie arra, hogy az avar korban – részletes vizsgálataim elsősorban annak kései időszakára terjedtek ki – a koporsón kívül csak nagyon ritkán helyeztek el dolgokat, akkor is főként edényeket. Ha a katalógusba felvett sírokat megvizsgáljuk – bár nem mindegyiknél rendelkezünk az egész sírra vonatkozóan információkkal –, akkor kiderül számunkra, amikor volt koporsó, akkor csak az áldozatként interpretált állatok voltak azon kívül (Öcsöd 33. sírjánál ugyan a koporsón kívül volt az edény, viszont afelett helyezték el az állatot, így nem lehet kizárni, hogy az edény tartalma is felajánlott étel vagy italt tartalmazhatott, és nem a halott „útravalójául” szolgált). A térbeli elválasztás részletes vizsgálatával azonban érdemes lenne az elkövetkező években egy külön tanulmányban foglalkozni, ezt a kérdést csak azután lehet majd eldönteni.

fülkés sírok közül Szarvas-68. sz. lelőhely 56.,⁶³ 154.,⁶⁴ Székkutas-Kápolnadúló 141. sírja,⁶⁵ amelyeknél a fülkében volt az egészben eltemetett áldozati állat, vagy az aknasíroknál pl. Öcsöd-Büdöshalom 3. sírja,⁶⁶ ahol a férfi jobb oldalán egy egész juhot, a bal oldalán pedig egy egész lovat helyeztek el. Ebből arra következtethetünk, hogy a személy és az állat teljes elkülönítéséről csak részlegesen eltemetett állatok esetében beszélhetünk. A teljes állattetek eltemetésekor ez nem mindig igazolható.⁶⁷ Ebben az esetben még felmerülhet annak a lehetősége is – különösen az öcsödi sír kapcsán –, hogy ezek az állatok inkább a melléklet, mintsem az áldozat szerepét tölthették be, hiszen az elhunyt mellett eltemetett lovat sem áldozatként, inkább mellékletként kell értelmezni,⁶⁸ amely bizonyos mértékig a halott státuszára utalhat⁶⁹ a keleti hagyományokkal jellemzett népeknél is.

Az elhunytal azonos szinten azonban a részleges állatok elhelyezésére is van példa. Ezeknél a síroknál azt lehet megfigyelni, hogy az állatot szorosan a sírgödör fala mellé, vagy a sír egyik sarkába tették, lehetőleg minél távolabb a halottól (pl. Apátfalva 3. sír,⁷⁰ Szeged–Kiskundorozsma–Hármashatár 7. sír⁷¹). Az is a térbeli elválasztás egyik módjának számíthatott, hogy az állat a síron belül a lehető legtávolabb legyen az eltemetett személytől. Az emberek mellett,

63 Juhász 2004, 18.

64 Juhász 2004, 30.

65 B. Nagy 2003, 32.

66 Madaras 1993, 182, 185.

67 Ennek oka nem az állatok méretében keresendő, hiszen az öcsödi aknasírnál az elhunyt felett is el tudták volna helyezni a juhot, valamint a fülkésíroknál az akna-részbe tehették volna az állatokat – mint más síroknál/temetőkből –, ennek nem volt semmilyen akadálya.

68 A lovak áldozatként vagy mellékletként való értelmezésével kapcsolatban már az elmúlt évtizedekben is több szakirodalmi mű született. Judith Oexle a Meroving kori lovastemetkezésekkel kapcsolatban foglalkozott ezzel a kérdéssel. Véleménye szerint a kronológiai vizsgálatok mellett figyelembe kell venni az állatok temetőben történő elhelyezését, a legközelebbi lovassírt és még több más szempontot is. Az általa megvizsgált temetkezések között dominál, amikor a ló „valódi mellékletnek” számít, de ez a megállapítás az időbeliség és térbeliség függvényétől változó (Oexle 1984, 122-172).

69 Királyi temetkezéseknél is megtalálható a lóval való temetkezés. Azokban az esetekben, amikor az uralkodókat temették el, nem kapott közös sírgödöröt az állat vele, hanem az emberi temetkezéshez közel, külön sírgödörben helyezték el az állatokat. Childerich frank király temetése során (†482) összesen 21 lovat öltek le, ezeket három gödörben helyezték el, az elhunyt sírjának környékén. Ez a fajta temetkezési szertartás konzervatívizmusról, a régi szokásokhoz való ragaszkodásról tanúskodik, pogány-barbár rituálénak számít, amelyet a terjedő kereszténység is kiválthatott. (Werner 1992, 154, 161).

70 Lőrinczy-Szalontai 1996, 271.

71 Vályi 2003, 212.

azoknak a közelségében (lábvégeknél, könyöknél, stb.) elhelyezett állatok az ételmelléklet szerepét tölthették be, még ha máskor ezeket a testrészeket áldozatként is lehet értelmezni (pl. a koponya változó szerepe az egyes sírokban).

A térbeli elkülönítés mellett egy másik módja is van annak, amely révén a sírokból származó állatcsontokat el lehet választani áldozati funkcióra és ételmellékletre, ezt Vörös István fogalmazta meg a halimbai temető állatcsontleleteinek elemzése során.⁷² Ebben az esetben azokat az állatcsontokat lehet az áldozati állatok kategóriájába sorolni, amelyek nem, vagy alig tartalmaznak húst, ilyenek pl. az állatok alsó lábszára (tibia), az önállóan elhelyezett tarsuscsontok (astragalus, calcaneus), valamint a juhok ún. „hosszú fartöve” is csak nehezen lennének sorolhatók a komolyabb tápértékű ételmellékletek közé.⁷³

Abban mindenképpen egyet kell érteni Vörös Istvánnal, hogy ezeknek a csontoknak ételmellékletkénti értelmezése kérdéses, mivel kevés hús van rajtuk, így ha a sírokból ezek a csontok csak önállóan – más, anatómiailag hozzákapcsolódó csont nélkül – fordultak elő, akkor többféle funkciót is el lehet képzelni:

1. Ételmelléklet. Attól függetlenül, hogy kevés hús van rajtuk, még az étkezés során felhasználhatták őket.
2. Szimbolikus szerep. Az állat egyik attributumát helyezik el a sírban, amely számunkra talán már nem rendelkezhet mondanivalóval, de akkor valamilyen többlettartalommal is bírhatott. A Dunakanyar késő avar kori temetőiben gyakori jelenségnek számított, hogy a sírokban szarvasmarhák és juhok calcaneusait, valamint szarvasmarhák és sertések patelláit helyezték el önállóan, vagy más, anatómiailag mellette található csonttal (pl. calcaneus mellett még astragalus is volt).⁷⁴ Az astragalusnak nagyon sokféle felhasználása volt a történelmi korokban (pl. szakrális szerep, játék)⁷⁵ – amely sírmellékletként nem csak a belső-ázsiai nomádok temetkezési szokásaira volt igaz –,⁷⁶ de manapság is óvó-védő funkciót tulajdonítanak neki

72 Vörös 1999b, 43-58.

73 Vörös 1999b, 54.

74 Vörös 2000, 66-69, 77.

75 Ennek a kutatástörténelmi összefoglalását lásd Bartosiewicz 1999, 37-44.

76 Németh György olyan sírleleteket is említ, amelyek talán az elföldelt fiatal férfiak játékban való jártasságára utalnak. Dél-Itáliában olyan sírok is előkerültek, amelyekben több mint 1000 csigacsontot szórtak a holttestre (Németh 1994, 100, Birtalan 2006, 35 alapján).

egyres helyeken.⁷⁷ Birtalan Ágnes az állatcsontok mongóliai hitvilágban betöltött szerepével is foglalkozott. Tanulmánya több szempontból vizsgálta a csontok mágikus használatát: a mindennapok és az ünnepek során; az átmeneti rítusoknál (születés, házasság, temetés, stb.); a csontok amulettkénti alkalmazása; a csont, mint áldozati objektum „helyszíne”⁷⁸

3. Áldozat. A felajánlás volt a céljuk ezekkel az állati testrészekkel. Amikor viszont az adott testrész anatómiaileg csatlakozó csontokkal együtt van a sírgödörben elhelyezve – pl. egész láb, ekkor többek között a femur és a tibia is –, akkor már szinte biztosan ételmellékletként értelmezhető, úgy tették a sírba ezt a testrészt, mint pl. az állat lábát.

Az étel- és italmellékletek a temetkezési szokások fontos elemei, amelyeket a halott számára készítenek túlvilági útravalóul.⁷⁹ Olyan állati vagy növényi maradványok a sírban, amelyeket az elhunyt hozzátartozójuknak adtak a rokonai vagy ismerősei, hogy a túlvilági életben hasznát tudja venni. Az állati testrészek szinte mindig húsban gazdagok, és a halotthoz közel – ha van koporsó, akkor azon belül – található meg. Gyakoriak az emberi lábvégeknél vagy a lábszárcsontokon, illetve az edényekben elhelyezett állati maradványok is.

Az avar korban az áldozati állatok az emberi temetkezésekhez köthetőek, más jellegű (pl. vallási) áldozat nem ismert ebben az időszakban az állatokkal kapcsolatban. Az állatáldozat és az ételmelléklet között a legnagyobb eltérés az, hogy egy állat nem azzal válik „áldozattá”, amikor egy személy halála után leölik. Egy állat leölésének ugyanis három célja lehet ilyenkor (1. ábra):⁸⁰ 1. A természetfeletti(ek) számára, hogy az elhunyt személynek jobb legyen a túlvilágon. 2. Az elhunyt személy számára, (étel)mellékletként⁸¹ a

**Állatáldozat –
ételmelléklet**

77 A hagyomány szervesen beépült a mongóliai sofőrök mindennapi szokásaiba, ők amulettként az autókulcsra egy juh- vagy farkascsigacsont. Ezen kívül még a hét évesnél fiatalabb, betegeskedő gyermekek nyakára teszik egy farkas zsinigre fűzött csontjait, hogy az megvédje őt. (Birtalan 2006, 38).

78 Birtalan 2003, 34-62.

79 Pearson 1999, 10.

80 Az avar kori áldozati állatok funkciójára, azok értelmezésére eddig a kutatásban Vörös István tett kísérletet, nála is megtalálható a hármas elkülönítés, az értelmezésben azonban vannak különbségek. Véleménye szerint az áldozati állat szerepe a következő lehet: áldozatként az isten(ek)nek; ételadományként az elhunytnek; halotti torként a közösségnek, családnak szólna. Véleménye szerint az áldozati állat egy, vagy két „funkció” is lehet, de betöltheti egyszerre akár mind a hármat is (Vörös 2009, 201).

81 A korábban tárgyalt lóval temetkezések során is leölik az állatot, ezek főként mellékletnek számítanak, nem sorolhatók az ételmellékletek közé.

túlvilágra. 3. A halotti tor részére, ebben az esetben nem kerül a sírba az állat.⁸² Az elsőt lehet csak „valódi áldozatnak” tekinteni, mivel ez hordozza azt a többlettartalmat, amely révén áldozatról lehet szó. A másik két esetben – bár az elhunyt halála és az állat levágása között kapcsolat van – az állatot fogyasztásra használják – értve ez alatt azt is, hogy a halottnak adott ételmelléklet is ezt a funkciót töltené be –, így ekkor is megjelenik a „lemondás”, valamint az állat vagy az állatok értékéhez kötődően a „bőkezűség” is. Azonban hiányzik „befolyásolás” – mivel az állat elfogyasztása – az állatbőrös síroknál a „tárgyi funkció” – mellett más céllal nem rendelkezik sem az ételmelléklet, sem a halotti tor⁸³ –, amelynek a hiányában nem lehet „valódi áldozatról” beszélni.

Összefoglalóan azt lehet megállapítani, hogy az emberek mellett, azoknak a közelségében (lábvégeknél, könyöknél, fejnél), azonos szinten elhelyezett állatok az ételmelléklet szerepét tölthették be, még ha máskor ezeket a testrészeket áldozatként is lehet értelmezni (pl. az állati koponya változó szerepe a sírokban). Amikor megtörténik a térbeli elválasztás valamilyen módon (pl. fülkesír fülkéje; az elhunyt

82 Az avar korban vannak olyan sírok, amelyekben a halott felett több csont is megtalálható (nem egységesek, a „részleges állatáldozat” kategóriába nem besorolhatók). Ezeknek a testrészeknek a sírba helyezése is tudatos lehet – nem bolygatás következményei –, a kiváltó ok nem ismert, amely miatt később, utólagosan kerültek be a sírgödörbe. Ennek okait talán vallásban, vagy a kultúrában lehetne keresni, de magyarázatot nem kaphatunk rá régészetileg. Elképzelhető, hogy azok az állatcsontok, amelyeknél az áldozati funkció kizárható, az ételmellékletek szerepét tölthették be úgy, hogy a halotti tor során/után utólagosan ásták be a rokonok az elkészített ételeket. Az elhunyt felett egy állat későbbi rátemetése ismert az avar koron kívül is, pl. Magyarhomorog honfoglalás kori temetőjéből, amelynek a 15. sírjában elhelyezett férfi felett egy farkas csontváza feküdt. Állat utólagos eltemetése a honfoglalás korából kutyák esetében ismert még, ilyen volt Letkés – Téglavető I., Szabolcs – Református Parókia, Karos temetőjében is (Vörös 1990, 131). Azonban az is elképzelhető, hogy ezek a csontok a temetési áldozat egy részét képezték, amelyek nem ástak külön gödröt, hanem a sírba kerültek. Erre az áldozati formára eddig nem ismerünk példát a késő avar korból. A halotti áldozatnak többféle változata ismert, a temetés után a halott számára a „túlvilágra küldtek” pl. különböző tárgyakat, vagy a halotti tor maradványait. (Tomka 1986, 35-57). Ezzel a kérdéssel a kora avar kori Kárpát-medencében Liska András foglalkozott a Gyulavári határában talált leletanyaggal kapcsolatban. Az áldozati együttesből előkerült lószerszámtartozékok közvetlen közelében kb. 60 cm mélységben egy szarvasmarha és egy ló koponyáját találták meg. A környéken szarmata leletanyagot is találtak, ezért nem lehet biztosan megmondani, hogy az állatkoponyák az avar korra keltezhető objektumhoz tartoznak. A népvándorlás korszakában a keleti hagyománnyal rendelkező népek hitvilágában az általuk tartott állatoknak megkülönböztetett szerepük van a temetési szertartásokban, így nem zárható ki, hogy a szarmatákhoz lehetne ezeket a koponyákat kötni, bár erre kevés párhuzamot lehet találni (Liska 1995, 93-94).

83 Természetesen mindkét eset a halott tiszteletét mutatja, azonban ezekkel nem a természetfelettit akarták befolyásolni.

alatt, felett vagy akár azonos szinten is), akkor az általam kialakított rendszerben ezek áldozati állatként értelmezendők.

Ennek a két fogalomnak elkülönítése a régészeti korszakokban eltérő, **Áldozati állat – állattemetkezés** a kutatásban nincs egyértelmű elválasztás, mit is lehet pontosan az áldozati állat és az állattemetkezés meghatározása alatt érteni.

Az őskor, a népvándorlás, illetve a középkor kutatói is használják az állattemetkezés fogalmát. Az őskorban⁸⁴ állattemetkezéseként értelmezik az áldozatként gödörben elhelyezett állatokat, például az újabban közölt Mezőkövesd – Nagy-Fertőnél,⁸⁵ Balatonőszöd – Temetői dűlőnél⁸⁶ is. A rézkori Baden-kultúrában az állattemetkezések gyakorinak számítanak, ezt már Banner János 1956-ban megállapította az addig előkerült leletek alapján.⁸⁷ Korek József az alsónémedi temető elemzése során az állattemetkezések kérdésével is foglalkozott. Az önálló állattemetkezések esetében úgy gondolta, hogy azok áldozati állatok voltak, amelyeknek a vérét áldozták fel, ezért találtak egészben eltemetett szarvasmarhákat.⁸⁸

György László a 2008-as könyvének *Állattemetkezések* című fejezetében a Mezőkövesden talált szarvasmarhák leírása mellett összefoglalja ezzel a szokással foglalkozó kutatástörténetet is.⁸⁹ Az őskorban eltemetett szarvasmarha-áldozatok Európán belül a Duna-vidék közepén koncentrálnak.⁹⁰ Összefoglalóan azt lehet elmondani a késő rézkori kultikus állattemetkezésekről, hogy olyan termékenységű kultuszok emlékeit képviselik, amelyek lényege a természet, a gabona istenségének, illetve annak megtestesítőjének feláldozása, így segítették elő a termékenységet, a természet újjászületését. A legtöbbször a szarvasmarha, ritkábban a juh, kecske, kutya vagy sertés található meg az eltemetett állatok között. Ezek a szertartások az őskori emberek számára létfontosságúak voltak, mivel a mindennapi megélhetés függött a gabonától és a háziállatoktól.⁹¹

Az ókori Egyiptomban az őskorhoz hasonlóan az állatoknak kultikus szerepe volt.⁹² Az egyiptológusok is használják az

84 Már az újkőkortól kezdődően megtalálható az állatok feláldozása, valamint külön sírgödörben történő eltemetése (Busch 2000, 215).

85 György 2008.

86 Horváth 2006, 107-151.

87 Banner 1956, 206-209.

88 Korek 1951, 52-53.

89 György 2008, 43-49.

90 Horváth 2006, 124.

91 György 2008, 49.

92 Erről a kérdéstről egy összefoglaló tanulmánykötet is született Martin Fitzenreiter szerkesztésében (Fitzenreiter 2003).

állattemetkezés és az áldozati állat fogalmát,⁹³ de ennek az interpretációja jelentősen eltér az európai ős- és népvándorláskori értelmezésektől. Állattemetkezések alatt azt értik, amikor egy állatot eltemettek, legyen az szent állat, vagy akár házi kedvenc, ezek egész állatok.⁹⁴ Áldozatként csak az állat bizonyos testrészeit ajánlották fel,⁹⁵ az állatok egészben történt felajánlására nincs példa. Bizonyos istenek szent állatait állattemetőkben temették el, ennek különböző formái ismertek. Lehetek ezek az állatok ún. istenállatok (pl. a mendészi kosok, az Ápisz-bikák), istenállatok rokonsága (pl. az Ápisz-bikákhoz köthető tehének, borjak), valamint annak az állatfajnak minden egyes egyede (íbisz, sólyom, házimacska). Ezek az állatok viszont kizárólag természetes úton haláloztak el, a szent állatok leölését tiltották is ebben az időszakban.

Amikor egy temetőn belül külön részen helyeznek el egy vagy több állatot, és felmerül annak a lehetősége, hogy emberi temetkezésekhez nem tartoznak, valamint az áldozatkénti meghatározás sem bizonyítható, akkor már „valódi állattemetkezésként” is lehet értelmezni az állatsírokat.

A népvándorlás korszakában, amikor vélhetően nem leölt állato(ka)t találnak egy lelőhelyen, akkor érdekesebb állattemetésről beszélni, elkerülve ezzel az interpretáció kérdését, amely téves is lehet. A régészeti adatokon kívül a legtöbb korszaknál másfajta információval nem rendelkezünk, de pl. az írott források is a legtöbbször szűkszavúak, gyakran csak a feláldozott állatokról, illetve arról esik szó, hogy kinek, melyik istennek áldozzák. Theophylactus Simocatta bizánci történetíró szövegrészlete⁹⁶ is ilyen, aki a 7. század elején tudósít az altaji türkök vallási szokásairól, ebben idézi a türk kagán Maurikiosz császárhoz írt levelét,⁹⁷ illetve a hispán-arab Al-Tartushi 10. századi feljegyzése a Hedebyben látottakról.⁹⁸

93 Köszönettel tartozom *Bartos Zoltán és Irsay-Nagy Balázs* egyiptológusoknak, akik az ókori állattemetkezésekkel és az áldozati állatokkal kapcsolatban segítséget nyújtottak számomra az interpretáció kérdésében, illetve a szakirodalom terén is tanácsokkal láttak el.

94 Kessler 2003, 33-68.

95 Grunert 2003, 69-82.

96 „A türkök egészen rendkívül módon tisztelik a tüzet, a levegőt és a vizet, dicsőítik a földet; de ők csak azt imádják és vallják istenüknek, aki az eget és a földet teremtette (ő Tengri a nagy ég istene). Neki lovakat, szarvasmarhát és juhokat áldoznak.” (Theophylactus Simocatta VII. 8, 14-15, Whitby – Whitby 1988, 191 alapján.)

97 Vörös 2009, 201.

98 „Ha ünnepet ülnek, mind összegyűlnek az istent tisztelni és enni és inni. Aki az áldozati állatot leöli, a háza ajtajánál faemelvényt készít, ráhelyezi az állatot, legyen az ökör, kos, kecske vagy disznó. Abból a nép tudja, hogy tisztelettel adózott istenének.” (Roesdahl 2007, 201 alapján.)

A legnagyobb eltérés a két fogalom használata során abban rejlik, hogy amikor a feláldozott, egyes istenek, természetfeletiek számára felajánlott állatokról van szó – tehát a transzcendens világgal léptek általuk kapcsolatba –, akkor az állatáldozat. Az állattemetkezés minden olyan állatra vonatkozik – a szó jelentéséből adódóan –, amelyik el van temetve. Attól viszont, hogy egy állatot eltemettek a földbe, még nem kell rögtön – sőt, nem is szabad! – kultikus célokat feltételeznünk.

Állattemetkezésnek tekinthetünk minden olyan esetet, amikor az állatok a tudatos emberi tevékenység során kerültek a földbe, általuk lettek eltemetve. Az elföldelés háttere lehet vallási (pl. áldozat), vagy személyes (pl. „házikedvenc”). Amikor a transzcendens világhoz fűződő kötődés kimutatható, annak befolyásolása volt a cél, akkor áldozatról beszélünk. Amikor azonban nem feltételezhető a transzcendens világgal a kapcsolat, felmerül annak a lehetősége, hogy az állat a „saját jogán” került önálló sírgödörbe, többnyire független az emberi temetkezésektől, akkor áldozat helyett érdemesebb állatsírról beszélni.

Az önálló lósírokon⁹⁹ kívül az avar kori Kárpát-medencében csak néhány olyan sírt lehet találni, amelybe az állatot önállóan temethették el. Ilyenre példa Orosháza-Bónum, ahol hat kutyát helyeztek el külön sírcsoportban, vagy Szarvas-75. sz. lelőhely, ahol két kutyát az emberi sírokkal azonosan tájolták, valamint a harmadik kutyát is gondosan helyezték el a gödörben, de nem irányították az emberi sírokkal azonos módon. Ezeknél a síroknál nagy valószínűséggel önálló kutyatemetkezésekre lehet gondolni.

Nocera Umbra langobard temetőjének 42. sírjánál lehet megfigyelni azt, hogy az elhunyt személyhez közel, de külön gödörben temették el az egész kutyát. A kutya nyakcsigolyáitól kiinduló vasból készített póráz került elő, más tárgy nem volt a sírban. Ez a póráz – és az a tény, hogy ezzel együtt temették el az állatot, valamint az elhunythoz való közelség is – utalhat arra, hogy kapcsolatban álltak egymással életükben, a felnőtt férfi az állat gazdája lehetett.¹⁰⁰

Azoknak a temetkezéseknek, amelyeknél az állatokat külön sírgödörben temetik el, joggal merülhet fel az a vélemény is, hogy érzelmi alapjuk is lehet, az emberek a számukra kedves állatot

99 Önálló lósírokról ezt írta Makoldi Miklós: „*olyan magányosan eltemetett lovak, melyek sírgödörében nincs emberi váz, se annak szimbolikus jelenlétére utaló nyom, sőt a ló sírgödre környékén sem található olyan emberi temetkezés, amellyel összefüggésbe lehetne hozni a lósírt.*” (Makoldi 2008, 133.)

100 Rupp 2005, 60-62.

helyezik így örök nyugalomra. Ha a csontokon is diagnosztizálható, maradandó elfajulást okozó betegségben szenvedett az állat – beteg állapotában is életben tartották, csak hogy gazdájával tudják később eltemetni –,¹⁰¹ akkor már elképzelhető, hogy ennek érzelmi alapja is volt. Ez a kötődés manapság is megtalálható az egyes embereknél, akik külön, az állatok számára kijelölt temetőket választják kedvencük végső nyughelyéül.

Állattemetések A külön gödörben – amelyet állatok számára készített sírgödörnek is lehet tekinteni¹⁰² – elhelyezett állatok vélhetően nem mindig kötődnek az emberi temetkezésekhez. Ezeket az állatokat érdemesebb állattemetésként értelmezni, ugyanis nem képeznek rendszert, nem csoportosulnak, hanem a lelőhelyeken belül többnyire elszórtan találhatók meg.

Az állat elhalálzásának az okát nagyon nehéz megállapítani, mivel több módszer is van, amely során az állat leölése nem hagy nyomot a csontokon (pl. a megfojtás, sőt a torok elvágása sem hagy mindenképpen nyomot a nyakcsigolyákon). Akkor lehetne nagy valószínűséggel természetes úton elhunyt állatként értelmezni ezeket, ha a maradványaikat minden esetben archaeozoológusok vizsgálnák meg. Ha a vizsgálat kimutatná, hogy pl. sokáig életben tartották azt az állatot, betegsége ellenére is, akkor a természetes halál is felmerülhetne. Ilyenre szolgálhat példaként Keszthely–Belváros avar kori temetőjében talált három darab germán ló-kutya kettős sír.¹⁰³

Keszthely–Belváros avar kori temetőjében felszerszámozott lovakat temettek el kutyákkal, ez a szokás nem megszokott az avar kori lovas temetkezéseknél, nem jellemzőek az oldalukra fektetett lócsontvázak. Az avaroktól idegen, etnikailag is eltérő rítusra Kovrig Ilona¹⁰⁴ és Vörös István¹⁰⁵ is felhívta a figyelmet. Az oldalukon elhelyezett lócsontvázak megtalálhatóak a Kárpát-medencében is, Vörös analógiákat hozott a római császárkori ló-, ló-kutya, és a kocsissírokból, valamint az

101 Vörös 1999, 127.

102 Az avar kori településeken is megfigyelhető, hogy a valószínűleg betegségben elhunyt állatokat az abban az időszakban használatos gödrökben helyezték el, ezeknek az állatoknak az elásásában a betegség terjedésének megakadályozása, így valamilyen szinten a higiénia fenntartása lehetett a szempont, láthatólag nem tartalmaznak semmilyen vallási, kultikus hátteret.

103 Vörös 1999, 121-153.

104 Kovrig 1999, 104-105.

105 Vörös 1999, 126-127.

5-6. századi germán lovas, önálló ló, és a ló-kutya kettős sírokból. Értelmezése szerint a keszthelyi temetőből előkerült három különálló ló-kutya sír az 5-6. századi germán temetési rítussal analóg.¹⁰⁶

Vörös István az állatok csonttani vizsgálata után arra a következtetésre jutott, hogy mind a hat állat kifejtett hím egyed volt. A töredékes lókoponyákon az állatok leölésére vonatkozóan nem talált sérüléseket, azonban a kutyáknál megfigyelhető volt, hogy az atlasokon található sérülések korabeliek lehetnek, a nyakcsigolyasor folytonosságának megszakadása az állatok megfojtásával függhet össze.¹⁰⁷ Ez által azt a képet kapjuk, hogy a lovak esetében valamilyen szintű temetés/temetkezés feltételezhető, amelyeknél a kutyák alárendelt szerepben lehettek – mivel nem természetes módon pusztultak el, mint ahogy az a lovaknál elképzelhető –, a lovak eltemetésekor ölték meg őket.

A keszthelyi 1. állatsír merev hátú lova élete során inkább megterheléses, mint fertőzőes csontelfajulásainak stabilizálódása után az állatot még több évig életben tartották, kezelésben részesítették és kímélték az állatot a betegség bekövetkezése után. A súlyos betegségeken áteső állatokat szerinte kétféle módon lehet értelmezni: 1. az állatok hajlamosak voltak az ízületi gyulladásokra és/vagy a túlzott igénybevételük miatt betegedtek meg. 2. a betegségük során gondost kezelést kaptak, kímélték őket, ami az állat – jelen esetben a ló – megtartásának igényét, gyógyítási ismereteket, valamint a fölös lovak meglétét feltételezheti.¹⁰⁸

Az avar korban állattemetésekre, állatsírokra találunk példákat, ezek közé tartozik a Szarvas – 75. számú lelőhelyén megtalált három kutya csontváza, emellett még az Orosháza – Bónum téglagyár lelőhelyen előkerült hat kutyasír is.¹⁰⁹

Szarvas – 75. sz. lelőhelyen az 1987–1990 közötti ásatási időszakban egy kutyát találtak, amely egy nyolcas formájú gödöregyüttes (11. számú objektum) részét képezte (2. és 3. ábra). A kisebb kör alakú keleti gödörben volt elhelyezve a kutya, Juhász Irén megfigyelései alapján rendszeren el volt temetve, nem csak a gödörbe dobták az állatot, a jobb oldalán kissé kinyújtva, felhúzott lábakkal feküdt az állat.¹¹⁰ A szemétdödörkénti használata nem feltételezhető ennél az objektumnál, mert a temetőn belül helyezkedett el. Azonban

106 Vörös 1999, 126-128.

107 Vörös 1999, 126-127.

108 Vörös 1999, 126-127.

109 Juhász 1995, 44.

110 Juhász 1990.

mivel a gödörből nem származott semmilyen tárgy, így a keltezése bizonytalan, azonban a körülötte lévő sírok közül egyik sem vágja át, alkalmazkodnak hozzá, így az avar kor kései szakaszára helyezhető a temető használata alapján. Azt nem lehet tudni, hogy ez az objektum milyen szerepet tölthetett be a temetőn belül, azonban valószínűsíteni lehet, hogy nem az állat számára áshatták ki, ezt a gödör nyolcas alakja is alátámasztja. Az objektum közel fele kihasználatlanul maradt, lehet, hogy a gödör eredeti használata befejeződött és azután az állatot itt temették el.

A másik két kutyát külön-külön sírgödörben helyezték el, a temető többi sírjával megegyező tájolásban (4. ábra). Az állatok sírjait egy szabálytalan alakú gödörben (21. számú objektum) földelték el. Az objektum a félkör alakú árok délnyugati részén belül található, az árokkal közvetlenül érintkezik. Az árok a 9. századra keltezhető, egy körárok részletét sikerült feltárniuk itt, amelynek a bejáratát nem sikerült tisztázni. A 19. és a 21. számú objektum lehet az avar korba sorolni, a többi objektumból vagy nem került elő leletanyag, vagy őskoriak voltak. Az állatokat két szabályos téglalap alakú kis sírgödörben temették el, az avar kori sírokkal azonos tájolásban, északnyugat-délkeleti irányban, a kutyák koponyái ugyanabba az irányba mutatnak, mint az embereké.¹¹¹ Azt nem lehet tudni, hogy az önálló kutyasírok a temetőhöz vagy esetleg a településhez tartoztak-e, egyik lehetőséget sem lehet kizárni.

Orosházán elkülönített alakították ki a kutyák – az ásató szerint különösen nagy – sírjait (5. ábra). Ezt véleménye szerint a gazdáik iránt tanúsított hűségük miatt kapták.¹¹² Ez ebben az esetben nem zárható ki, azonban alátámasztani sem tudjuk. Az ásatási dokumentáció alapján az állatok elkülönített részre temetése bizonytalanává válik. A dokumentáció temetőterképén a 112. és a 122. sír van feltüntetve, amelyeket azonban emberi sírok vesznek körül. A 122. sír környékén lehet a másik négy kutya is eltemetve – nagyobb üres terület hagytak a környezetében, noha ezt csak valószínűsíthetni lehet –, de ebben az esetben nincsenek elkülönített részen az állatok, hanem az emberek számára kialakított temető részét képzik, ezért elképzelhető, hogy néhány kutya – de lehet, hogy mind a hat állat is – kapcsolódik emberi temetkezésekhez.¹¹³ Ennél a két sírnál az állatok különösen nagy sírjai kijelentés is kétségséges vonható, a dokumentációban szereplő temetőterképén – sírrajzok hiányában csak ebből lehet

111 Juhász 1992.

112 Juhász 1995, 44.

113 Juhász 1967.

következtetéseket levonni – a sírgödör méretei az emberi sírok méreteinek közel felével azonosak. Egy gyermeksír méreteinek felelhetnek meg, tehát az állatok méreteihez lehettek viszonyítva.

A kuttyák mellett pedig a lovak külön sírgödörbe elhelyezés ekkor is néhol feltételezhető az állatok emberi temetkezésektől független eltemetése. Ilyenek pl. a korábban már említett, önálló lósírként értelmezett objektumok, amelyek sírgödörében nincs emberi váz, se annak szimbolikus jelenlétére utaló nyom, sőt olyan emberi temetkezés sem található körülötte, amellyel összefüggésbe lehetne hozni a lósírt.¹¹⁴ Makoldi Miklós foglalkozott, valamint jelenleg is foglalkozik a Hernád-völgyi lovas sírok temetkezési szokásain belül ezzel a kérdéskörrel. Véleménye szerint Kiss Attila óta a kutatás nem törődött a lósírok értelmezésével, azokat önálló síroknak tekintették,¹¹⁵ több temetőben nem keresték meg a hozzájuk kapcsolódó emberi temetkezéseket,¹¹⁶ azonban az elmúlt fél évszázad során néhány kutató kimutatta ezeknek a síroknak az összetartozását egy lelőhelyen belül, pl. Ároktő–Pélypusztán,¹¹⁷ Tiszafüred–Morotvaparton,¹¹⁸ Szarvas – 75. sz. lelőhelyen,¹¹⁹ valamint Sajópetri–Hosszúrét-dűlőben is.¹²⁰

Az előbbieken már látható volt, hogyan és mennyire sokfajta szempontból lehet megközelíteni az áldozati állatok kérdését. Azonban azt is át kell gondolni, hogy ezek az állatok milyen értéket képviseltek. Az egyes történeti korokban az állatok értéke változó volt, nem mindig lehetett ugyanaz a képzeletbeli sorrend, amelyet ez alapján felállíthatunk. Nem is lehet összevetni egy nomád életmódot folytató, illetve egy letelepült, főként földművelő életmódot élő népcsoportot ebből a szempontból.

A régészeti módszerek mellett a néprajzban is találhatunk példát arra, milyen állatokat áldoztak az egyes csoportok. Az obi-ugoroknál például a legnagyobb értékű a ló, a legelterjedtebb a rén, emellett – helyenként akár helyette is – juhot áldozhatnak, de szarvasmarha, kakas, kutya áldozatok ismertek még. Fontos, hogy mindig háziállatokról van szó, ezen kívül egy hattyúáldozat ismert még erről a vidékről.¹²¹ Az avarok és az obi-ugorok természetesen más-más hagyományokkal

**Áldozati
állatok
párhuzamai a
néprajzban**

114 Makoldi 2008, 133.

115 Makoldi 2008, 116.

116 Pl. Garam 1987, 65-125.

117 K. Végh 1968, 48-49.

118 Madaras 1991, 276-278.

119 Juhász 2006, 205.

120 Makoldi 2006, 91-95 (Makoldi 2008, 117 alapján).

121 Nagy 2001, 27.

rendelkeznek, illetve más területeken éltek, amelyeknek a körülményei nem azonosak. Ennek ellenére mégis látható, területenként hasonlóak az állatok értékei, ezen kívül pedig érdemes azt is figyelembe venni, hogy a háziállatok töltik be az áldozati állatok szerepét. Az avaroknál az Orosháza–Béke-Tsz. lelőhelyen egészen eltemetett vaddisznó eddig a kivétel. Nem is lehet talán meglepődni azon, hogy az áldozati állatok között a háziállatok szinte kizárólagosak, hiszen ez a legkézenfekvőbb dolog, hogy a környezetükben élő állatokat áldozzák fel, nem kell külön állatokat vadászniuk áldozati célra. Ellenben az is lehet az oka, hogy a természetfeletti, istenek számára csak a háziállatok felajánlása volt elfogadott – esetleg a transzcendens lény attribútuma is kötődött ahhoz az állathoz –, ebben az esetben viszont a késő avar kori vaddisznó, illetve az obi-ugoroknál megtalált hattyú vagy kivételt képez ez alól, vagy nem áldozatnak számítanak, hanem szimbolikus értékkel kerültek be a sírgödörbe.

A mongoloknál is megfigyelhető az áldozatadás, ennek során is a háziállatok találhatók meg az áldozati szövegekben. Az istenek számára felajánlott füstáldozatok ugyan nem követelnek véres, az állatok életének kioltásával járó áldozatokat, de a fennmaradt szövegeket érdemes tanulmányozni. Ez egyik, Atay-a tengrinek – aki lótestű volt –, szóló szövegrészlet ezt tartalmazza: „*Adakozó istenemnek lovat, juhot hozva leborulok.*”¹²² Kevés hozzá szóló szövegrészletet ismerünk, de a többi szövegből is kiderül, hogy az áldozatok között a ló és a juh is megtalálható.¹²³ Ezeknek az áldozatoknak a célja nem kapcsolódik össze a halotti kultusszal, mivel ezzel a felajánló személyek maguknak kérnek dolgokat, az állatok esetében például azt, hogy sokszorosítsa meg az istenség az állatállományukat. Egy másik szövegváltozat – amely Xarān tengrihez szól – tartalmazza a fekete irány isteneinek bemutatott áldozatokat, ezek között megtalálható és számunkra fontos a ló, a szarvasmarha, a juh, a kecske, valamilyen szárnyas és a kutya is.¹²⁴ A szövegrészlet sorainak a fordítása:

A jó ló, teve, marha, juh,
Kecske, madár, kutya és más
Földön járó lények,
A boldog és örömteli
Hatalmas fekete irányban levőknek
Áldozunk.¹²⁵

122 Sárközi 2010, 25.

123 Sárközi 2010, 16-19.

124 Coloo 2004, 78.

125 Coloo 2004, 82.

Természetesen a mongol szokásokkal nem lehet összeegyeztetni az avarok hagyományait, azonban figyelni kell arra, hogy mindkét népcsoport kultúrájában a steppei gyökerek megtalálhatók, amelyek évszázadokon át is továbbélnek, bár gyakran módosulva. A néprajz segítségével közelebb lehet kerülni hasonló kultúrájú népekhez – jelen esetben a mongolokhoz –, ezeknek a forrásoknak az ismeretében talán idővel jobban megérthetjük az avarok hagyományairól és hiedelemvilágáról is.

Tehát összefoglalóan az mondhatjuk, hogy az állattemetkezés fogalmát minden földbe eltemetett állatra alkalmazhatjuk. Az állattemetkezéseknek azonban több alkategóriája is lehet,¹²⁶ mint az állatáldozat vagy az állattemetés. Áldozati állatokról viszont csak abban az esetben beszélhetünk, ha megvannak azok a feltételek (írott források, térbeli elválasztás stb.), amelyek utalnak arra, hogy ez az interpretáció lehetséges.

Azoknak a temetkezéseknek, amelyekben az állatokat külön sírgödörben temetik el, joggal merülhet fel az a vélemény, hogy érzelmi alapjuk is lehet, az emberek a számukra kedves állatot helyezik így örök nyugalomra. Ha a csontokon is diagnosztizálható, maradandó elfajulást okozó betegségben szenvedett az állat – beteg állapotában is életben tartották, gazdája halálakor a beteg állatát is mellé temethették –,¹²⁷ akkor már elképzelhető, hogy ennek érzelmi alapja is volt. Ez a kötődés manapság is megtalálható az egyes embereknél, akik külön, az állatok számára kijelölt temetőket választják kedvencük végső nyughelyéül.

A sírokban talált állatcsontok – akár az ételmellékleteket, akár az áldozati állatokat vesszük figyelembe – utalhatnak a közösség életmódjára is. Az ásatások során előkerülő állatmaradványok fajösszetétele alapján azt lehet elmondani, hogy a juhok a pásztorkodó állattartás kedvelt állatai voltak, mellettük a szarvasmarhacsontok magas aránya is ezt az életmódot támasztja alá. Nomadizációról az avar kor késői periódusában már semmilyen módon nem lehet beszélni, letelepült életmódot folytattak. Erre szolgálnak bizonyítékul a sűrűn elhelyezkedő települések, vagy az előkerülő sertések és a szárnyasok csontjainak magasabb aránya is, ezeket az állatokat a mobil életmódot folytató közösségek csak kivételes esetekben tartották.

126 A dolgozatom szerkezetében – ahogyan a cím is mutatja – az állatáldozatok értelmezésére helyeztem a hangsúlyt, ennek a szemszögéből építettem fel. Ezért az állattemetkezések kérdése csak az „Áldozati állat-állattemetkezés” c. fejezetben kapott nagyobb figyelmet, ezen kívül többnyire a háttérbe szorult.

127 Vörös 1999, 127.

Az avarok életmódjáról azt lehet elmondani – az állatcsontokat figyelembe véve –, hogy a pásztorkodó állattartás a késői periódusban is megtalálható, azonban – ahogy Vörös István is megfogalmazta a váci avar temető archaeozoológiai vizsgálata során – a klasszikus pásztortársadalom fogalma a késő avar korra már nem alkalmazható.¹²⁸ Azt ugyan nem lehet tudni, hogy specializációk voltak-e a társadalmon belül (pl. pásztorok), viszont azt sem lehet kizárni, hogy a családok közül soknál a legtöbb állatfaj megtalálható volt, így egyszerre tarthattak szarvasmarhákat, juhokat, sertéseket vagy szárnyasokat is. Ha ezt a lehetőséget tartanánk valószínűbbnek, akkor minden bizonnyal az egyes állatfajokból csak néhány példánnyal rendelkeztek a családok. Azonban régészeti módszerekkel nem lehet alátámasztani ezeket, írásos forrással pedig nem rendelkezünk erről az avar korban.

A dolgozatot összegezve az mondható el, hogy az áldozati állatok sírba tétele az avaroknál keleti eredetű temetkezési szokás, amelyet magukkal hoztak a Kárpát-medencébe. A nomád, steppei hagyományok megőrződtek az avar népességgel, a 9. század során is egészen addig kimutatható, amíg a továbblévő avar népcsoportok be nem olvadtak a területükre érkező más etnikumok közé.

Bibliográfia

- B. Nagy Katalin: *A székkutas-kápolnadülői avar temető*. Szerk.: Bende Lívía – Lőrinczy Gábor, Szeged, 2003, 11-299.
- Balogh Csilla: Avar kori juhbőrös temetkezés Szabadszállás, B. gyakorlótéren. – *Avar Period burial with shepskin at Szabadszállás, Drill-ground B. Régészeti kutatások Magyarországon 2003*, 75-87.
- Banner János: *Die Pécelér Kultur*. Budapest, 1956.
- Bartosiewicz László: A Systematic Review of Astragalus Finds from Archaeological Sites. *Anteus 24* (1997-1998), 1999, 37-44.
- Bartosiewicz László: Régenvolt háziállatok. Bevezetés a régészeti állattanba. Budapest, 2006.
- Bárdos Edit: Avar temető Kaposvár határában. *SMK 3.* (1978), 13-43.
- Bende Lívía: Fülkesírok a pitvarosi avar kori temetőben. Adatok a fülkés és lószerszámos temetkezések kronológiájához. – *Stollengräber im awarenzeitlichen Gräberfeld von Pitvaros. Angaben zur Chronologie der Stollengräber und Bestattungen mit Pferdegeschirr*. In: *Hadak útján*. Szerk.: Bende Lívía - Lőrinczy

128 Vörös 2000. Ezúton szeretném külön megköszönni Vörös Istvánnak, hogy „A váci avar temető archaeozoológiai vizsgálata” c. kéziratát a rendelkezésemre bocsátotta, valamint engedélyezte, hogy azt dolgozatomban felhasználhassam.

- Gábor - Szalontai Csaba. Szeged, 2000, 241-279.
- Bende Lívía: Temetkezési szokások a székkutas-kápolnadülői avar temetőben. In: *B. Nagy Katalin: A székkutas-kápolnadülői avar temető*. Szerk.: Bende Lívía – Lőrinczy Gábor. Szeged, 2003, 305–330.
- Bende Lívía: *Temetkezési szokások a Körös – Tisza – Maros közén az avar kor második felében*. ELTE-BTK, Budapest, 2005, Doktori disszertáció-kézirat.
- Bende Lívía: Bestattungssitten in der zweiten Hälfte der Awarenzeit in der durch die Flüsse Körös, Tisza und Maros umgebenen Landschaft. – Burial customs in the second half of the Avar age in the area bordered by the Körös, Tisza and Maros rivers. *Arrabona* 44/1 (2006), 87–110.
- Bemann, Jan –Hahne, Güde: Waffenführende Grabinventare der jüngeren römischen Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit in Skandinavien. Studie zur zeitlichen Ordnung anhand der norwegischen Funde. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 75 (1994), 283-653.
- Birtalan Ágnes: Ritualistic Use of Livestock Bones in the Mongolian Belief System and Customs. In: *Altaica Budapestinensia MMII. Proceedings of the 45th Permanent International Conference Budapest, Hungary, June 23–28, 2002*. Ed.: Alice Sárközi – Attila Rákos. Budapest, 2003, 34–62.
- Birtalan Ágnes: A csigacsont szakrális szerepe és a csigacsontjátékok. In: *Mongol játékok és versenyek*. Szerk.: Birtalan Ágnes. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 27 (2006), 24-73.
- Budinský-Krička, Vojtech: Pohrebisko z neskorej doby avarskej v Žitavskej Tôni na Slovensku. – Ein Gräberfeld aus der späten Awarenzeit in Žitavská Tôň in der Slowakei. *SlA IV-1* (1956), 5-131.
- Busch, Ralf: Tiergrab und Pferdeopfer. In: *Opferplatz und Heiligtum. Kult der Vorzeit in Norddeutschland*. Hrsg.: Ralf Busch. Neumünster, 2000, 215-220.
- Capelle, Torsten: Opfer und Opferfunde. Archäologisches. Religionsgeschichtliches. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 22 (2003), 113-118.
- Carnap-Bornheim, Claus von – Ilkjær, Jørgen: Illerup Ådal 5-8. Die Prachtausrüstungen. *Jutland Archaeological Society Publications* XXV (1996), 5-8.

- Coloo, J.: Xarān tengerhez szóló füst- és szóróáldozat két kéziratosszövegváltozatáról. In: *Őseink nyomán Belső-Ázsiában III. Helyszellemek kultusza Mongóliában*. Szerk.: Birtalan Ágnes. Budapest, 2004, 77-92.
- Durand, Gilbert: *Structuriles anthropologiques ale imaginariului*. București, 1977. (Eredeti kiadás: *Les structures anthropologiques de l'imaginaire. Introduction à l'archétypologie générale*. Paris, 1966.)
- Fitzenreiter, Martin (Hrsg.): Tierkulte im pharaonischen Ägypten und im Kulturvergleich. *Internet-Beiträge zur Ägyptologie und Sudanarchäologie. Vol. IV*. (IBAES IV.) Berlin, 2003. <http://www2.rz.hu-berlin.de/nilus/net-publications/ibaes4>
- Grunert, Stefan: Die Schächtung im Totenopfer. Ritualbestandteil vs. Reflexion allgemeinen Brauchtums. In: Fitzenreiter, Martin (Hrsg.): Tierkulte im pharaonischen Ägypten und im Kulturvergleich. *Internet-Beiträge zur Ägyptologie und Sudanarchäologie. Vol. IV*. (IBAES IV.) Berlin, 2003, 69-82. <http://www2.rz.hu-berlin.de/nilus/net-publications/ibaes4>
- Garam Éva: Pferdergräber des awarenzeitlichen Gräberfeldes in Tiszafüred. Angaben der spätaawarenzeitlichen Pferderbestattungen. *Alba Regia XXII*. (1987) 65-125.
- György László: A Baden-kultúra telepe Mezőkövesd-Nagy-Fertőn. – Die Siedlung der Badener Kultur in Mezőkövesd-Nagy-Fertő. *Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 7*. Miskolc, 2008.
- H. Tóth Elvira: Szabadszállás-Batthyány u. 10. *ArchÉrt 102* (1975), 304.
- H. Tóth Elvira: Szabadszállás-Batthyány u. 10. *RégFüz, Ser. 1. No. 28*. (1975), 82-83.
- H. Tóth Elvira: Szabadszállás-Batthyány u. 10. *ArchÉrt 103* (1976), 299.
- H. Tóth Elvira: Szabadszállás-Batthyány u. 10. *RégFüz, Ser. 1. No. 29*. (1976a), 55.
- H. Tóth Elvira: Sajátos temetkezési szokások a Duna-Tisza közti avarkori temetőkből. *ArchÉrt 108* (1981), 157-191.
- Horváth Tünde: Állattemetések Balatonöszöd-Temetői dűlő badeni lelőhelyen. – Animal-burials in the Late Copper Age Baden Site: Balatonöszöd-Temetői dűlő. *SMK 17* (2006), 107-152.
- Juhász Irén: *Orosháza – Bónum téglagyár*. Ásatási dokumentáció, 1967. Ltsz. 8651 (III.79./1967.).
- Juhász Irén: *Szarvas – 75. sz. lelőhely (Rózsás)*. Ásatási dokumentáció, 1987-1990. Ltsz. 15812 (95.VI./1991.).
- Juhász Irén: *Szarvas – 75. sz. lelőhely (Rózsás)*. Ásatási dokumentáció, 1992. Ltsz. 16120 (67.VI./1993.).
- Juhász Irén: Das Gräberfeld Orosháza – Bónum-téglagyár. In: Juhász Irén: *Awarenzeitliche Gräberfeld in der Gemarkung von Orosháza. Monumenta Avarorum Archaeologica 1*. Budapest, 1995. 19-75.

- Juhász Irén: Das Gräberfeld Orosháza – Béke TSz.-Homokbánya.
In: Juhász Irén: Awarenzeitliche Gräberfeld in der Gemarkung von Orosháza. *Monumenta Avarorum Archaeologica 1*. Budapest, 1995a. 75-109.
- Juhász Irén: Das awarenzeitlichen Gräberfeld in Szarvas-Grexa-Téglagyár, FO 68. *Monumenta Avarorum Archaeologica 7*. Budapest, 2004.
- Juhász Irén: A Szarvas – rózsási késő avar temető lovas sírjai. *Arrabona Múzközl.* 44/1 (2006), 205-218.
- Kessler, Dieter: Tierische Missverständnisse: Grundsätzliches zu Fragen des Tierkultes. In: Fitzenreiter, Martin (Hrsg.): Tierkulte im pharaonischen Ägypten und im Kulturvergleich. *Internet-Beiträge zur Ägyptologie und Sudanarchäologie. Vol. IV.* (IBAES IV.) Berlin, 2003, 33-68. <http://www2.rz.hu-berlin.de/nilus/net-publications/ibaes4>
- Korek József: Ein Gräberfeld der Badener Kultur bei Alsónémedi. *ActaArchHung.* 1 (1951), 35-54.
- Kovrig Ilona: A Keszthely-belvárosi avar kori temető feltárásának folytatása. *ZM* 9 (1999), 99-121.
- Kovrig Ilona – Korek József: Le cimetièr de l'époque avare de Csóka (Čoka). *ActaArchHung* 12 (1960), 257-287.
- Kőrösi Andrea: Szekszárd – Palánki-dűlő (S-9/V. lh.) avar temető és állatcsontmellékletei. *WMMÉ* 29 (2007), 219-236.
- Ludmila Kraskovská: Pohrebisko v Bernolákove. *SlA X-2* (1962), 425-476.
- Liska András: Adatok a korai avar temetési áldozat szokásának kérdéséhez. – Beiträge zur Frage des frühawarischen Brauchs des Bestattungs. *SMK* 11 (1995), 93-98.
- Lőrinczy Gábor: Vorläufiger Bericht über die Freilegung des Gräberfeldes aus dem 6.-7. Jahrhundert in Szegvár-Oromdűlő. *CommArchHung* (1992), 81-124.
- Lőrinczy Gábor: Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz. A tájolás. – Anmerkungen zu den frühawarenzeitlichen Bestattungssitten. Die Orientierung. *JAMÉ* 30-32 (1987-1989) 1992a, 161-171.
- Lőrinczy Gábor: Fülkesírok a szegvár-oromdűlői kora avar kori temetőből. Néhány megjegyzés a fülkesíros temetkezések változatairól, kronológiájáról és területi elhelyezkedéséről. – Stollengräber im frühawarenzeitliche Gräberfeld von Szegvár-Oromdűlő. Beiträge zu den Varianten, zu Chronologie und territorialen Lage der Stollengräber. *MFME - Studia Archaeologica I* (1995) 399-416.
- Lőrinczy Gábor: Kelet-európai steppei népesség a 6-7. századi Kárpát-medencében. Régészeti adatok a Tiszántúl kora avar kori

- betelepüléséhez. – Osteuropäische Steppenbevölkerung im 6. und 7. Jahrhundert im Karpatenbecken. Archäologische Beiträge zur frühawarenzeitlichen Einsiedlung des Gebietes jenseits der Theiß. *MFME - Studia Archaeologica IV* (1998) 343-372.
- Lőrinczy Gábor – Straub Péter: Alpi típusú övgarnitúra a Szegvár-
oromdűlői 81. sírból. – Alpine-type belt set from Szegvár-
Oromdűlő, grave 81. *ZM 14. Müller Róbert 60 éves (2005)* 137-168.
- Lőrinczy Gábor – Szalontai Csaba: Újabb régészeti adatok Csongrád
megye területének 6-11. századi településtörténetéhez II. –
Neuere archäologische Angaben zur Siedlungsgeschichte des
Komitates Csongrád vom 6. bis 11. Jahrhundert II. *MFME - Studia
Archaeologica II* (1996), 268-298.
- Madaras László: A szentes-kajáni temető és néprajzi vonatkozásai.
Folklor és Etnográfia 57, Debrecen, 1991.
- Madaras László: Avar temetőrészlet Öcsöd határában. *Tisicum –
A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 8* (1993)
181–207.
- Maier, Bernhard: Opfer und Opferfunde. Religionsgeschichtliches.
In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 22* (2003),
107–111.
- Makoldi Miklós: *A Sajópetri határában feltárt avar temető lovas
sírhajói*. ELTE-BTK, Budapest, 2006. Szakdolgozat-kézirat.
- Makoldi Miklós: Adatok a Hernád-völgyi avar lovas sírok
temetkezési szokásaihoz. – Burial Customs of the Avars in the
Hernád Valley. *HOMÉ 47* (2008), 113-147.
- Matolcsi János: Avarkori háziállatok maradványai Gyenesdiáson.
MMMK 1967 (1968), 85-124.
- Herbert Mitscha-Märheim: Die frühmittelalterlichen Gräberfunde
von Mistelbach, Katzelsdorf, Münchendorf und Schwechat.
Niederdonau. Natur und Kultur 8. Wien-Leipzig, 1941.
- Magyar Néprajzi Lexikon* (MNL), 1. kötet. Szerk.: Ortutay Gyula,
Budapest, 1977.
- Nagy Zoltán: Az obi-ugor véres áldozatok modellje - összehasonlító
elemzés. – *Models of Ob-Ugrian blood sacrifice - a comparative
analysis*. In: Sors, áldozat, divináció. Szerk.: Pócs Éva. Budapest,
2001, 15-41.
- Németh György: *Ókori játékok könyve*. Budapest, 1994.
- Oexle, Judith: Merowingerzeitliche Pferdebestattungen – Opfer oder
Beigaben? *Frühmittelalterliche Studien 18* (1984), 122-173.
- Pearson, Mike Parker: *The Archaeology of Death and Burial*. Sutton,
1999.
- Roesdahl, Else: *A vikingek*. (Eredeti kiadás: Roesdahl, Else:

- Vikingernes verden. København, 1987.) Budapest, 2007.
- Rupp, Cornelia: Das langobardische Gräberfeld von Nocera Umbra. 1. Katalog und Tafeln. *Ricerche de Archeologia Altomedievale e Medievale* 31. Firenze, 2005.
- Sárközi Alice: Füstáldozat Atay-a tengrinek, a mongol ló-istennek. In: *Őseink nyomán Belső-Ázsiában. Védelmeső istenségek és démonok Mongóliában és Tibetben*. Budapest, 2010, 15-29.
- Sauer, Franz (Hrsg.): Die Archaeologischen Grabungen auf der Trasse der S1Fundstelle Vösendorf-Laxenburgerstrasse. *Bundesdenkmalamt und ASFiNAG*, Wien, 2007.
- Scheffczyk, Leo: Opfer. In: *Lexikon des Mittelalters*. VI (1993), München, 1411-1413.
- Seiwert, Hubert: Opfer. In: *Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe*. Hrsg.: Hubert Cancik – Burkhard Gladigow – Karl-Heinz Kohl. IV (1998), 268-284.
- Szöke Mátyás: Visegrád-Széchenyi u. 19. *RégFüz, Ser. I. No. 23*. (1970), 58-59.
- Szöke Béla Miklós: Zur Problematik des Bestattungsritus mit verstümmelten Rinderschädel des Typs von Sopronkőhida. *ActaArchHung* 31 (1979), 51-103.
- T. Szőnyi Eszter–Tomka Péter: Győrszentiván-Söprőshegy: Későrómai és kora Árpád-kori temető. - Spätromisches und früharpadenzeitliches Gräberfeld von Győrszentiván-Söprőshegy. *CommArchHung* (1985), 97-123.
- Tánczos Vilmos: *Szimbolikus formák a folklórban*. Pécs, 2007.
- Tomka Péter: A sztyepei temetkezési szokások sajátos változata. A hun halotti áldozat. – Die eigenartige Variante der Begrabungswohnheiten den Steppen. Das hunnische Totenopfer. *Arrabona* 22-23 (1986), 35-57.
- Tomka Péter: Die Frage der ethnischen oder kulturellen Verwandtschaft bzw. interethnischen Wirkung im Spiegel der Begräbnissitten. *WMMÉ* 15 (1990), 163-174.
- Tomka Péter: Die Lehre der Bestattungsbräuche. *Anteus* 29-30 (2008), 233-263.
- Trugly, Alexander: Gräberfeld aus der Zeit des awarischen Reiches bei der Schiffswert in Komárno II (1987-1989). *SlA XLI-2* (1993), 191-307.
- Vályi Katalin: Késő avar kori temetőrészlet Szeged-Kiskundorozsma-Hármashatáron. – Das Detail eines spätawarezeitlichen Gräberfeldes in Szeged-Kiskundorozsma-Hármashatár. *MFME - Studia Archaeologica IX*. (2003), 211-228.
- K. Végh Katalin: Avarkori leletek a miskolci múzeumban. – Awarezeitliche Funde im Museum von Miskolc. *HOMÉ* 7 (1968),

47–67.

Vörös István: Kutyaáldozatok és kutyatemetkezések a középkori Magyarországon I. Dog sacrifices and burials in Medieval Hungary I. *FolArch XLI* (1990), 117-144.

Vörös István: Germán ló-kutya kettős sírok Keszthely avar kori temetőjében. – Germanische Pferde-Hunde-Doppelgräber im awarenzeitlichen Gräberfeld von Keszthely. *ZM 9* (1999), 121-153.

Vörös István: A halimbai késő avar kori temető állatcsontleletei. – Tierknochenfunde des spätawarischen Gräberfeldes von Halimba. *Tisicum - A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve XI* (1999b), 43-58.

Vörös István: *A váci avar temető archaeozoológiai vizsgálata*. Budapest, 2000, kézirat.

Vörös István: Avar-kori temetők, sírok archaeozoológiai vizsgálata. In: *Veszprém megye monográfiája I. Természeti viszonyok*. Szerk.: Galambos István, Veszprém, 2009. 188-202.

Werner, Joachim: Childerichs Pferde. In: *Germanische Religionsgeschichte. Quellen und Quellenprobleme. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Hrsg.: Heinrich Beck – Detlev Ellmers – Kurt Schier. V., 1992, 145-161.

Whitby, Michael – Whitby, Mary: *The history of Theophylact Simocatta. An English translation with introduction and notes*. Oxford, 1986.

Melléletek

Áldozati állat-ételmelléklet-halotti tor

elhunyt személy állat leölése

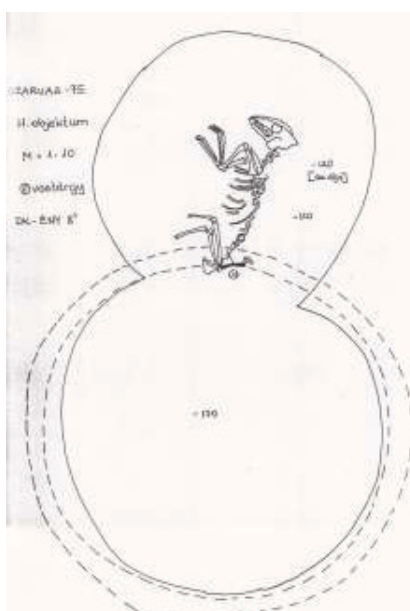
sírba kerül nem kerül sírba

áldozat (étel)melléklet halotti tor
(isten(ek)nek) (elhunytnak) (rokonok, ismerősök)

1. ábra Az elhunyt halála után leölt állatok temetkezési szokásokban betöltött szerepe

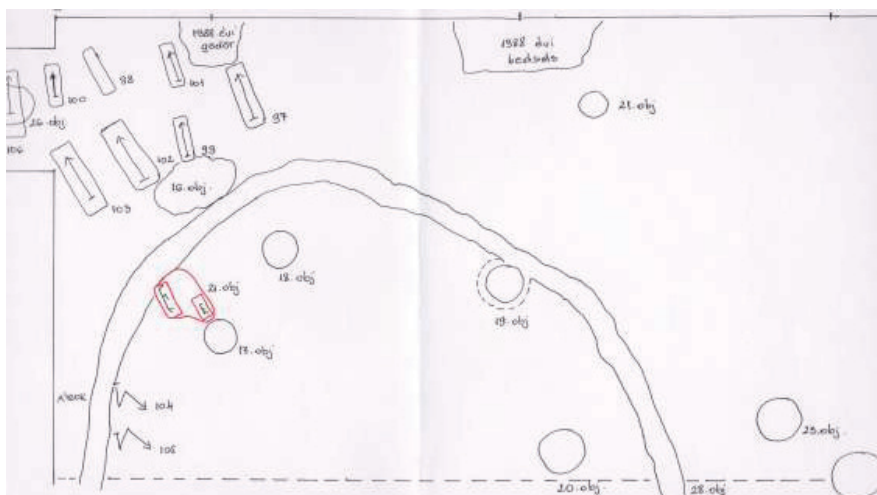

2. ábra Szarvas-75.sz. lelőhely a 11. objektummal (1987–1990)¹²⁹

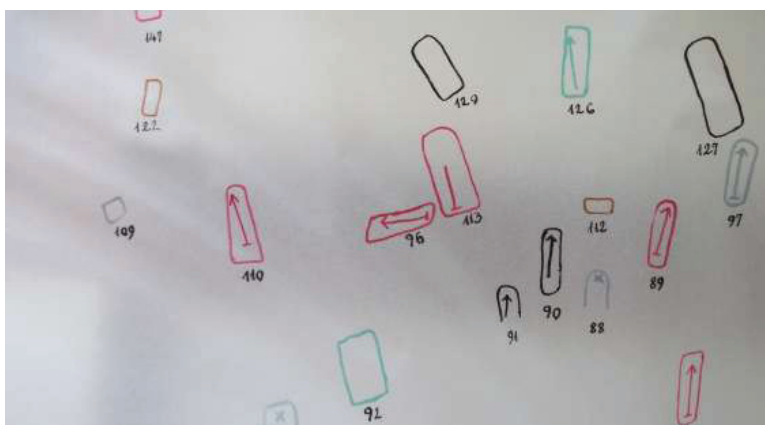

3. ábra Szarvas-75.sz. 11. objektum¹³⁰

129 Juhász 1990.
130 Juhász 1990.

4. ábra Szarvas-75.sz. lelőhely, a 21. objektumban talált két kutyával (1992)¹³¹

5. ábra Orosháza-Bónum (temetőrészlet a 112. és a 122. sírral)¹³²